

berättelser där skiftande modeller sätts ihop till en användbar matris.

Katarzyna Wolanik Boström, Umeå

Hand & Penna. Sju essäer om yrken på 1700-talet. Bergström, Carin (red.). Atlantis, Stockholm 1996. 285 s., ill. ISBN 91-7486-328-2.

1700-talet har för den historieintresserade alltid varit ett fascinerande sekel. Redan i skolan lärde man sig om hattar och mössor, om kung Adolf Fredriks smak för semlor och Gustav III:s för konst och teater. Som mer vuxen har man fått inpräntat att denna dynamiska tidsålder grundlade mycket av det som så småningom skulle bli det moderna svenska samhället. Den svenska sekulariseringen började redan här.

Boken *Hand & Penna* har getts ut i samarbete med Sällskapet för 1700-talsstudier. Sällskapet bildades på Löfsta bruk i Uppland sommaren 1987 i syfte att skapa kontakter mellan forskare som har 1700-talet som specialitet. Fyra historiker, en litteraturvetare, en musik- och en konsthistoriker har bidragit med var sin essä. Redaktören, Carin Bergström, har skrivit två om olika yrken som enligt bokens baksidestext ”var på frammarsch” under 1700-talet.

Rubriken *Hand & Penna* syftar givetvis på bokens skildringar av både manuella och intellektuella sysslor. Underrubriken *Sju essäer om yrken på 1700-talet* känns dock något problematisk. I stället för yrke skulle man kanske hellre ha använd begreppet livsform. Ordet yrke förknippar jag mer med 1800-talets industrialism och den då mer tydliga professionaliseringen och specialiseringen. Snarare växlar essäernas olika fokus på 1700-talets ståndssamhälle, på adel, präster, borgare och bönder. Adeln har dock inte fått något eget kapitel, men är givetvis medagerande, särskilt i det inledande kapitlet om den svenska bonden och i avsnittet om lantprästerna. Detta är endast en randanmärkning, för i övrigt är det en fängslande läsning för den som är intresserad av 1700-talet, vare sig man är lekman eller professionell historiker.

De sju essäerna korsbefruktar varandra. När man läst alla har man fått sig till livs varierande perspektiv och infallsvinklar på det svenska 1700-talssamhället, på bondeståndets konsolidering kontra de obesuttnas proletarisering samt inte minst borgerskapets framväxt. En

i många texter gemensam arena är sockenstämman, som under perioden fick en allmer viktig och tydlig roll. Ett genomgående nyckelord är förändring och modernitet.

Myter spräcks, som att jordskiftena inte hade lika stor betydelse för bebyggelsens förändring som man tidigare fick lära sig i etnologins grundkurser. Läskunnigheten i Sverige var också betydligt mer utbredd före 1800-talets folkskolestadga, än vad man tidigare föreställt sig.

I ett inledande avsnitt, ”Att fånga ett århundrande”, gör Carin Bergström en snabbskiss. 1700-talet var borgerskapets glansperiod, då dess representanter flyttade fram sina positioner. De sökte efterlikna adeln, men svalde inte allt i deras livsstil. Individerna fick ökad handlingsfrihet. Nu fanns utrymme för egna initiativ och ställningstaganden. Men handlingsfriheten krävde insikt, och röster höjdes, åtminstone periodvis, för bättre skolundervisning. 1700-talets samhällsdiskussioner förde med sig en ny öppenhet, som inverkade positivt på många ykesgrupper. Århundradet andades – trots krig, envælde, nödår och fattigdom – en glad framtidsoptimism.

Befolkningen ökade under 1700-talet kraftigt från 1,8 till 3 miljoner invånare. Av dessa bodde minst 90 % på landsbygden och bönderna utgjorde den dominerande gruppen. Därför är det logiskt att historikern Peter Aronsson har fått inleda de sju essäerna med en uppsats om den svenska bondens ”framgångshistoria”, dvs. de lyckosamma böndernas verklighet. Texten bygger på förf.s avhandling i samma ämne, och den som inte har möjlighet att läsa en hel avhandling får här bakgrund och sammanhang om böndernas konsolidering under 1700-talet klargjorda för sig. Det är en tät text. Den är också lång, upptar en fjärdedel av bokens hela utrymme. Men det är framförallt en spännande översikt av ”hur en alltmer självmedveten bondemenighet formar sig som klass, både i ekonomiska, sociala och politiska termer”, men även hur det moderna Sverige finner sina första formationer på den svenska landsbygden. Förf. diskuterar böndernas mentalitet, refererar till hustavlan och givetvis till Hilding Pleijel, som ansåg att treståndsläran utgjorde en självklar förutsättning för tänkandet från 1600-talet till mitten av 1800-talet. Hustavlan under 1700-talets lopp indikerar dock, enligt Aronsson, både myndigheternas ökade behov av att få samhällsprogrammet accepterat, och att de ännu inte hade lyckats.

Ett annat viktigt tema är uppkomsten av den moderna äganderätten. Böndernas jordägande breddas, bl.a.

genom utförsäljning av kronans jord och deras successiva tillgång till frälsejord. Bönderna blir hemmansägare. Samtidigt med böndernas växande, ekonomiska styrka, ökar snabbt gruppen av jordlösa. Men, skriver förf., trots betydande forskningsinsatser är det ännu oklart hur dessa processer sammantaget har påverkat de konkreta materiella livsvillkoren, framförallt tillgången på mat. Den gängse meningen har varit att klyftorna ökar under 1700-talet, medan bönderna tidigare varit en ganska homogen grupp. Senare forskning har dock visat att förmögenhetsskiktningen även på 1600-talet var betydande.

Carin Bergströms första bidrag, som bygger på hennes avhandling om landsbygdens präster, har rubriken "Lantprästen – en maktfaktor att räkna med". Här har hon utgått från sockenstämmoprotokoll med huvudsakligt fokus på några kommuner i nordöstra Uppland. Det skulle under 1700-talets lopp ske tydliga förändringar i prästernas arbetsuppgifter, ej enbart handla om predikotexter och val av psalmsång. Det framväxande, moderna samhället skulle komma att ställa nya krav, och en viktig arena för de nya kraven var sockenstämman, där prästen var sammankallande.

De sociala, icke kyrkliga uppdragen växte, medan traditionella disciplinärenden, som dåligt uppförande vid gudstjänsten, däremot minskade mot århundradets slut. Statsmakterna ställde krav på att socknarna skulle inrätta sockenmagasin och skolhus, och tidens stora fråga, fattigvården, växte i omfång. Sockenens präst kom också att få en viktig roll som förmedlare av nyheter och experiment från Vetenskapsakademin i Stockholm. I slutet av seklet kunde prästen på stämmorna hålla rena propagandatal om t.ex. potatisens fördelar, men trots stora ansträngningar lyckades denne sällan övertala bönderna att ta till sig "nymodigheterna".

Kyrkoherdarnas arbetsuppgifter vidgades och seculariserades. Prästen blev socknens ledande administratör, och i takt med den ökade arbetsbelastningen skaffade han sig en stab av administrativa medarbetare. Här grundlades traditionen att kyrkans medarbetare också skulle syssla med annat än det rent kyrkliga, dvs. administrativa ärenden, som egentligen inte förrän i det sena 1900-talet har lyfts från kyrkans axlar.

Bergströms andra bidrag, "Skolmostrar och läsmästare. Lärare på landet före skolreformen 1842", är skrivet inom ramen för ett pågående forskningsprojekt. Här kan man med fog tala om ett yrke i vardande. Redan före 1800-talets skolreform fanns uttalade krav på läskunnighet, då kyrkan samtidigt krävde nödiga kun-

skaper om katekes och Bibel. Skolfrågan var på tapeten särskilt på 1760-talet, men förde, märkligt nog, en mer tynande tillvaro under Gustav III:s tid. Vid statsvälvningen 1809 fick tanken på en bättre undervisning för allmogens barn ånyo vind i seglen. Men kraven på en skola kändes inte alltid självklar. På 1820-talet omhulldes idéer om att utbildningen skulle fördärva allmogens seder och bruk.

Sedan föregående sekel stod skolundervisningen under kyrkans hägn. Ansvaret låg på prästen, klockaren och föräldrarna, men verkligheten såg annorlunda ut. Kyrkoherden fungerade framförallt som en examinator, klockare fanns inte i varje socken, och det var inte heller givet att föräldrar kunde eller hade tid att undervisa sina barn.

Det fanns alternativa lärare. Förf. kallar dem för skolmostrar och läsmästare, ett epiteta som hon träffat på bl.a. i sockenprotokoll från 1760-talet, då kyrkoherdarna i landet fick order att redovisa hur barnundervisningen var ordnad. De alternativa lärarna fyllde, trots alla brister, en viktig funktion i lokalsamhället. Deras undervisning var troligen lika betydelsefull som prästens och klockarens. Särskilt som nyare forskning visat att gemene mans läsfärdighet inte varit så undermålig som man länge hävdade. Det som dock skiljer oss från andra länder är att läsning och skrivning inte var integrerade. Konsten att kunna läsa var det viktigaste, att lära sig skriva ansågs däremot länge som relativt onödigt.

"Fogde på 1700-talet – lönsamt riskyrke med privat fallskärm" är rubriken på historikern Pär Frohnerts bidrag. Kronofogdarna ingick i den s.k. landsstaten, som bestod både av länsstyrelsen med landshövdingen i spetsen och fögderiförvaltningen med häradskrivarna vid fogdarnas sida. Fogden satt som spindeln i det hierarkiska förvaltningsnätet. Hans ämbetsdistrikt – fögderiet – var vanligen ganska vidsträckt och bestod av flera härader. Hans viktigaste uppgift var skatteuppbörden. Han skulle också se till att lagar och förordningar efterlevdes. I ståndshänseende var fogden ofrälse ståndsperson eller borgare. Det sociala avståndet till allmogen manifesterade han i sin klädsel. Mörk rock med förgyllda knappar, sidenhalsduk, handskar och peruk!

Förf. konstaterar att kronofogdens yrkesroll ofta kunde vara mycket riskabel och konfliktfylld, särskilt i samband med missväxtår, då upproren var många, inte minst i Dalarna. Till risktagandet hörde även osäker låneverksamhet, som fogdarna bedrev i samband med uppbörden. Arbetet innebar framförallt en svår balans-

gång mellan de överordnade myndigheternas krav och lokalsamhällets ofta motsatta intressen. Om landshövdingarnas kontroll uppifrån var svag, kunde allmogena vara utelämnade åt fogdarnas godtycke. Men bondeståndets förstärkta ställning under slutet av 1700-talet skulle ändra på fogdarnas villkor. Maktbalansen försköts successivt till förmån för bönderna.

Konsthistorikern Ing-Mari Danielsson gör i uppsatsen "Stockholms ämbetsmålare under frihetstiden" avstamp i det faktum att nio franska konstnärer sommaren 1732 anlände till Stockholm för det pågående slottsbygget. Med sig förde de inte endast sin konstnärliga skicklighet och kunskaper om det senaste modet, utan också idén om den fria konstnären som i kraft av sitt konstnärskap hade en högre social ställning än sina skråbundna kolleger. Inspirerade av dessa idéer grundade så Carl Gustaf Tessin år 1753 en svensk konstakademi, Ritakademien, som skulle vara helt fristående från målarskrået. Inspirerad av de franska idéerna ville Tessin, med Carl Hårleman som kompanjon, skilja arkitektur, skulptur och konstmåleri ifrån det hantverksmässiga.

En stor del av uppsatsen är sedan en spännande beskrivning av hur Johan Pasch, vår första akademiutbildade målare, för en makt- och frigörelsekamp gentemot Stockholms målårämbete och det ännu hårdnackade skråtvånget. Hans kamp var en första antydning till att skråorganisationen hade blivit en alltför stelbent och gammalmodig organisation, som motverkade den konstnärliga friheten och den fria konkurrensen.

Litteraturvetaren Margareta Björkmans bidrag har fått titeln "Om lånebibliotekarierna i allmänhet och Magnus Swederus i synnerhet". Hon beskriver de lånebibliotek som fanns i Stockholm under detta sekel samt de personer som försökte skaffa sig en inkomst genom att låna ut böcker till en läskunnig allmänhet. De första biblioteken innehöll både vetenskaplig och nöjesbetonad litteratur, men det fanns en tendens att dessa bibliotek mot seklets slut fick ett alltmer renodlat sortiment av ren nöjeslitteratur. De första lånebibliotekarierna var uteslutande män med akademiska meriter. De var oftast mångsysslare inom hela bokfältet. De var bokhandlare, boktryckare, förläggare och översättare. Mot seklets slut, då boksortimentet blivit alltmer ensidigt, sjönk bibliotekariens status, och förf. låter oss ana, att bibliotekarierna efter sekelskiftet 1800 skulle bli ett utpräglat kvinnoyrke. "Kvinnor med små ekonomiska resurser och ett minimalt kulturellt kapital" kom att etablera sig som innehavare av lånebibliotek. Den

första hette Cecilia Cleve. Som änka tog hon över sin makes bibliotek, renodlade boksortimentet för att överhuvudtaget klara arbetet och överleva.

Antologins sista essä har skrivits av musikhistorikern Greger Andersson: "Privilegiet att spela. Stadsmusikanten på 1700-talet". Traditionen med av staden anställda musikanter har funnits ute i Europa alltsedan medeltiden. I Sverige fick stadsmusikanterna sitt genombrott på 1600-talet, men deras livsgärning är i stora delar höljdd i anonymitetens dunkel. De konkreta individerna är svåra att finna och framförallt följa i arkiven.

Mot en relativt låg lön skulle stadsmusikanten förse staden med musik, spela på rådhuset och i kyrkan. Men de skulle även ställa upp med signaler i olika sammanhang. Signalera om någon främmande närmade sig staden, eller påkalla uppmärksamhet när kungörelse skulle läsas upp samt proklamera marknadernas början och slut. Men de skaffade även nödvändiga extrainkomster genom att spela privat, på borgarnas gästabud och gillen. Stadsmusikanterna anslöt sig i varierande grad till skråsystemet. I allmänhet utgjorde de en egen yrkeskategori med väl avgränsade arbetsuppgifter. Men de var varken hantverkare, köpmän eller myndighetspersoner. Förvaltningsmässigt befann de sig i ett ingenmansland. Förf. likställer dem med kategorin stadsbetjänter.

Stadsmusikanterna var oftast multiinstrumentalister, dvs. de kunde spela flera instrument. De var i första hand reproducerande musiker som sällan ägnade sig åt eget komponerande. Först under senare delen av 1700-talet börjar de bli mer specialiserade, och den mer virtuost inriktade musikern började nu framträda, för att sedan i stort sett dominera under hela 1800-talet. Den estetiska dimensionen som nu tillkommer, kan ses som en parallell till 1700-talets skråmålare som först mot slutet av detta sekel började intressera sig för den estetiska dimensionen. Stadsmusikväsendet avvecklades generellt sett under 1800-talets första hälft.

Som läsare har det varit en spännande resa in i 1700-talet. En liten anmärkning dock. Jag gillar de sammanhängande referenserna, som följer varje uppsats och som, utan ett sönderhackande notsystem, informerar om forskningsfronter och arkivkällor. Ändå saknar jag en gemensam litteraturlista. De refererade författarnamnen har stoppats in i personregistret och därmed blandats med de i texterna nämnda 1700-talspersonerna. Något som kan vara lite förvirrande.

Birgitta Conradson, Stockholm